

MODERN KAZAKÇADA HAREKETİN AKIŞ KARAKTERİ KATEGORİSİ*

N. ORALBAYEVA

Özet

Bu makalede, Kazak Türkçesi fiillerindeki *hareketin akış kategorisi* hakkında bilgi verilmektedir. Yazar, "hareketin akış kategorisini" ikiye ayırıyor: 1) hareketin safhaları, 2) hareketin tarzları. *Hareketin safhalarını* hareketin başlaması, gelişmesi ve tamamlanması şeklinde yorumlayıp bu safhaların nasıl ifade edildiğini ortaya koyuyor. *Hareketin tarzları* olarak da hareketin nasıl meydana geldiğini veya olmakta olduğunu belirtip bu tarzların hangi yollarla ifade edildiğini örnekleriyle anlatıyor.

Anahtar kelimeler: Kazak Türkçesi, birleşik fiil, fiil türü kategorisi, hareketin safhaları, hareketin tarzları

Resume

In this article the information about degree category of action course in the verbs of contemporary Kazakh language is presented. The author divides "the degree of action course" into two sub-categories: 1) action stages, 2) action modes. *Action stages* are interpreted in the way of their beginning, progressing and finishing as well as how they are expressed. *Action modes* show how any particular action came into existence or happening and the ways by which they are expressed with use of examples.

Key words: Kazakh Language, compound verb, verb type category, action stages, action modes

Hareketin akış karakteri kategorisi, hareketin merhaleleri ile oluş tarzlarını ifade eder. Bu kategori özellikle Türk lehçelerinde gelişmiştir.

İncelememizin konusu Kazak lehçesi olduğundan, bu lehçeden bazı örnekler vereyim: "Üzilip qala jazdap barıp qaldı" ifadesinde 5 fiil kullanılmıştır. Burada "üzil-" asıl fiil, diğerleri yardımcı fiillerdir. Fakat bu ifadenin anlamını sadece asıl fiille de verebiliriz: "üzilmedi". Kazakçada bunların her ikisi de kullanılmaktadır. Birinci durumda hareketin süreci detaylı bir şekilde karakterize edilmekte, "üzil- > kesilmek" hareketi neredeyse tamamlanacaktı, ama tamamlanmadı denmektedir. Böylece fiil, hareketin akış karakteri kategorisini ifade edecek tarzda kullanılmıştır.

İkinci durumda aynı leksik anlama sahip olan asıl fiil, hareketin akış karakterini belirtmeden hareketin sonucunu göstermektedir.

* N.Oralbayeva'nın, "Kategoriya Haraktera Protekaniya Deystviya v Sovremennom Kazahskom Yazıke", (Sovetskaya Tyurkologiya, 1971, No 5, s.95-100) adlı makalesinin tercümesidir.

İncelediğimiz bu kategoriye “hareketin akış karakteri”¹, “hareketin tarzları”², “hareketin safhaları”³ isimleri verilmektedir. Bu terimler birbirinden farklı değildir, ama birbirinin yerine geçemezler. Bize göre “hareketin akışı kategorisi” teriminin anlamı “hareketin tarzları” ve “hareketin safhaları” terimlerinin anlamlarından daha geniştir. Son iki terim de anlamlarına göre “hareketin akış karakteri” terimini ifade ederler, çünkü her ikisi de hareketin akış özelliklerini yansıtmaktadır.

Rusçada başlangıçta özellikle hareketin akış tarzları kategorileri incelendi. Sonuçta inceleme konusu olan fiil türü kategorisi ortaya çıktı. Son zamanlarda aspektoloji literatüründe gramer türü anlayışına ayrıca hareketin tarzlarını almanın gerekli olduğu belirtildi. Ancak burada gramer şekli ve hareketin tarzlarının ayrılması gerekir.

Türk lehçelerinde, Rusça’dan farklı olarak bu meselenin araştırılması fiillerin tür kategorisinden başladı. İlk incelemeler, V.M.Nasilov’un daha önce belirttiği gibi⁴ 1944-1945 yıllarına aittir (ancak fiillerin tür kategorisi ile ilgili kısa açıklamalar daha önce de vardır⁵). Şu ana kadar Türk lehçelerindeki tür kategorisi meselesi hâlâ çözülmemiştir. Bu mesele için düzenlenen özel toplantıda bile (Alma-Ata, 1956) hiçbir ortak karara varılmamıştır⁶.

Türk lehçelerinde fiil türünü gramer kategorisi olarak kabul etmeyen türkologlar şu gerekçeleri ileri sürmektedirler:

- 1) Türü kabul edenler mantık kategorisini gramer kategorisi ile karıştırmaktadır,
- 2) Tür anlamları morfolojik unsurlarla değil, gramer tecriti düzeyine ulaşmadan bağlamda ortaya çıkmaktadır,
- 3) Tür sayılan göstergeler, aslında sadece hareketi, yani hareketin farklı akış şekillerini karakterize eder,
- 4) Tür sayılan formantlar, ortak kullanıma sahip değildir,
- 5) Tamamlanmış ve tamamlanmamışın karşılaştırılması yoktur, aynı Türkçe fiilleri Rusçaya hem tamamlanmış, hem tamamlanmamış olarak tercüme edebiliriz.

Burada ayrıca Türk lehçelerindeki bütün formantlar fiilin tamamlanmış ve tamamlanmamış türünün şekli olarak kabul edilmekte, bunlar da Slav dillerinde mümkün olmayan tek kelime sınırında rahatça kullanılabilir.

Türk lehçelerinde sadece bir kelime ile farklı birkaç analitik formantın kullanılabilmesine dikkat etmek gerekir. Fakat bu formantlar türlere ait değildir, sadece hareketin akış karakteri kategorisine aittir. Hareketin süreci, onun akışının farklı şekillerine izin verir ve gelişimi belirli kalıplaşmış merhalelerde sürebilir. Bundan dolayı sadece asıl fi-

1 A.N.Kononov, *Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka*, Moskva-Leningrad, 1960, s.263; F.Ganiev, *Vidovaya Harakteristika Glagolov Tatarskogo Yazıka*, Kazan’, 1963, s.118.

2 A.V.Bondarko, L.L.Bulanin, *Russkiy Glagol*, Leningrad, 1967, s.12-29.

3 V.Smilauer, *Slovesny vyd a zpusob slovesheho deje. Prvni hovory o ceskem jazuce*, Praha, 1946, s.81.

4 V.M.Nasilov, “K Voprosu O Grammatičeskoy Kategorii Vida v Tyurkskih Yazıkah”, *Trudi MİV*, 1947, No1

5 A.K.Borovkov, *Učebnik Uygurskogo Yazıka*, L. 1935, s.172-188.

6 Komisyon, *Voprosi Grammatiki Tyurkskih Yazıkov*, Alma-Ata, 1958.

il ile birlikte birkaç analitik formant kullanılabilir.

Bu durum Slav dillerinde de gözlenmektedir. Bunun hakkında Yu.S.Maslov şöyle demektedir: “Hareketin tarzları birbirinden kesin sınırlarla ayrılmamakta, sık olarak birbiriyle bağdaşmakta, bu yüzden aynı fiil bir anda birkaç hareketin tarzında yer alabilmektedir”⁷.

Fiillerin tamamlanmış hareketi bildirenleri şimdiki zamanda kullanılmaz, Türk lehçelerinde ise, bilindiği üzere tamamlanmış hareketi bildiren fiillerin neredeyse tümü şimdiki zamanda kullanılır.

Gramer kategorileri bir dilin malzemesine dayanmalı, başka dilden sunî olarak alınmamalıdır. Bu yüzden M.G.Seyfullin’in şu açıklamalarının doğruluğuna hak vermek gerekir: “Türk lehçelerinde bazen fiillerin tür kategorisi olarak gösterilen şey, Türk dili malzemesinin altına zorla uydurulduğu gramer tecritinden başka bir şey değildir”⁸. M.G.Seyfullin, “Yakutçanın örnekleri ile tanışmam, mevcut olan geleneksel fiil türü kategorisi anlayışının prensip olarak Yakutça için de geçerli olabileceğini bana gösterdi”⁹ diye yazan L.N.Haritonov ile tartışırken Türkçedeki “fiil türünün” böyle yanlış anlaşılmanın sonucu ortaya çıktığının altını çizer¹⁰.

Araştırmacıların çoğu hareketin akış kategorisine gramatikal tür kategorisi dediler. N.T.Sawranbayev’in koordinasyon toplantısındaki (Alma-Ata, 1956) “Türkçedeki fiil türü kategorisinin, hareketin akış kategorisi olduğunu berlierten”¹¹ konuşması bunun bir örneğidir.

Kazak dilcilerinin büyük bir kısmının Kazakçadaki fiillerde tür kategorisini gramer kategorisi olarak değil, hareketin akış karakteri kategorisi şeklinde kabul ettiklerini belirtelim. Bunların içinde S.A.Amanjolov, M.B.Balakayev, S.K.Kenesbayev, G.G.Musabayev¹² vardır.

Bu mesele üzerindeki A.N.Kononov’un görüşleri de ilginçtir. O, ilk defa hareketin akış karakteri kategorisini kabul etti ve Özbekçe ders kitabına aldı (1948). Daha sonra bazı çalışmalarında bu kategoriden “fiillerde tür” diye bahsetti. Ama sonra tekrar hareketin akış karakteri kategorisi taraftarı oldu¹³.

F.A.Ganiev hareketin akış karakteri kategorisinin Tatarcada da olduğunu ispat eder¹⁴.

V.V.Çernova’nın “Türk lehçelerinde Hint Avrupa dillerinde bulunmayan semantik

7 Yu.S.Maslov, *Morfologiya Glagol'nogo Vida v Sovremennom Bolgarskom Literaturnom Yazıke*, Moskva-Leningrad, 1963, s.7.

8 M.G.Seyfullin, “O Nekotorih Osobennostyah Glagol'nogo Vida Kak Kategorii Grammatiki”, *Filologičeskiy Sbornik*, Vıp.1, Alma-Ata, 1963.

9 Komisyon, *Voprosi Grammatiki Tyurkskih Yazıkov*, s.149.

10 M.G.Seyfullin, a.g.e., s.192.

11 *Voprosi Grammatiki Tyurkskih Yazıkov*.

12 *Voprosi Grammatiki Tyurkskih Yazıkov*.

13 A.N.Kononov, a.g.e., s.263-264.

14 F.A.Ganiev, a.g.e., s. 118-172.

özelliklerin olduğu” şeklindeki görüşü tamamen doğrudur¹⁵.

Kazakçada hareketin akış karakteri kategorisi, gramatik olarak genellikle analitik metotla (birleşik fiiller yoluyla) gösterilen hareketin tarzları ve safhaları ile karşılanır.

Hareketin safhaları

Hareket gelişirken ortaya çıkan belirli bir duruma safha diyoruz. Bu durumda hareket, başlangıç merhalesinde olabilir, tamamen bitebilir veya tamamlanma merhalesine gelebilir. Meselâ: *jer kögere bastadı* “yer yeşillenmeye başladı”, *qar jawıp tur* “kar yağmakta”, *gazetti oqıp şıqtı* “gazeteyi tamamen okudu”.

Araştırmacılar hareketin safhalarını farklı yorumluyorlar. Meselâ, V.Şmilauer hareketin iki safhası olduğunu belirtir: başlangıç ve bitiş¹⁶. N.E.Mamanov ise, 6 safha belirler: 1) hareketi yapmaya hazırlık, 2) hareketi yapmaya uygun hâle gelme, 3) hareketin başlangıcı, 4) hareketin akışı (oluşu), 5) hareketin tamamlanmadan önceki safhası, 6) hareketin tamamlanması¹⁷.

V. Şmilauer’in hareket için belirlediği iki safha bize göre yeterli değildir. Hareketin sadece başlangıç ve bitiş merhalesi olduğunda ısrar etmek yanlıştır. Ani hareketler dışındaki bütün hareketler meydana gelirken belirli merhalelerden geçer. İ. E. Mamanov’un belirlediği 6 safha ise üçe indirilebilir.

Çünkü ilk iki safha direk olarak hareketin kendisine ait değildir. Bu safhalarda hareket daha başlamamıştır.

5.ve 6.safhaları da birleştirmek gerekir, çünkü kronolojik olarak hareketin bu merhaleleri arasında kesin sınır çizmek imkansızdır. Son merhaleye bitmiş hareket ve bitmek üzere olan hareket uygundur. Bu yüzden 3.safhayı biz sonuncu safha olarak kabul ediyoruz.

Kazakçada hareketin her bir safhası aşağıdaki analitik formantlar (birleşik yapılar) yardımıyla ifade edilir:

1.safha: *-a basta-*, *-p qoya ber-*, *-p sala ber-*, *-p jüre ber-*;

2.safha: *-p bara jatır*, *-p kele jatır*, *-p jat-*, *-p otır-*, *-p tur-*, *-p jür-*, *-p bar-*, *-p kel-*;

3.safha: *-p bol-*, *-p bit-*, *-p şıq-*, *-p qoy-*, *-p ket-*, *-qal-*, *-bolıp qal-*, *-p öt-*.

Hareketin Tarzları

Hareketin tarzları şu veya bu hareketin nasıl olmuş olduğunu veya olmakta olduğunu belirtir. Meselâ: *iyterip kep jiberüw* “bütün gücüyle itmek”, *tüsindirip baqtı* “anlatmaya çabaladı”, *qulay ketti* “aniden düştü” (düşme hareketi herhangi bir çaba harcanmaksızın gerçekleşti, aniden, beklenmeyen bir anda).

Hareketin tarzları her dilde leksik yolla (ayrı kelimelerle) ifade edilir. Gramer şekilleri ile bunları ifade etmek her dil için mümkün değildir. Bu konuda Kazakçanın imkân-

15 V.V.Çernova, *K Problematike Sposobov Deystviya*, Kand.Diss., Alma-Ata, 1967, s.95.

16 V.Smilauer, a.g.e., s.81.

17 N.E.Mamanov, *Vspomogatel'nie Glagoli v Kazahskom Yazıke*, Alma-Ata, 1949, s.81-89.

ları oldukça fazladır.

Kazakçanın yazılı eserlerini incelerken biz hareketin 12 tarzını tespit ettik:

1) yalandan, sahte hareket, 2) yetersiz (kesilmiş) hareket, 3) amaçlı hareket, 4) özel çaba ile yapılan hareket, 5) ilgisiz olarak yapılan hareket, 6) beklenmeyen hareket, 7) âni hareket, 8) özel fizikî çaba ile yapılan hareket, 9) uzun süre devam eden hareket, 10) sınırlı hareket, 11) acele olmayan hareket, 12) tamamlanmak üzere olan hareket.

1. Yalandan, sahte hareket (yapmadığı şeyi yapmış gibi göstermek). Bu tarz Türk lehçelerinde oldukça yaygındır. Bu tarzda şahıs şu veya bu hareketi yapmış veya yapıyormuş gibi kendini gösterir. Bu hareket iki yolla ifade edilir: 1) analitik formant *-ğan bol-* ile. Meselâ: *körse de, körmegen bolıp, jüre berdi* “görse de görmezlikten gelip (görmemiş gibi yapıp) yürümeye devam etti” (T.Aktanov); 2) *-sı/-si-* yapım ekiyle: *körme-gensi-* “görmezlikten gelmek, görmemiş gibi yapmak”.

2. Yetersiz (kesilmiş) hareket. Başlamış olan hareket belirli bir merhalede kesilebilir veya tamamlanmayabilir. Meselâ: *ol qulay jazdadı* “o az kalsın düşecekti (düşe yazdı)”, yani düşme hareketi başladı, ama şahıs yine de düşmedi. Türk lehçelerindeki bu tarz sadece analitik formantla ifade edilir: *-a jazda-* (*-a jaz-*).

3. Amaçlı hareket. Bu tarz, hareketin kimin için yapıldığını gösterir. *-p al-*, ve *-p ber-* analitik formantlarıyla ifade edilir. *-p al-* formantı türkologların çoğu tarafından söz konusu edilirken *-p ber-* formantı unutulabiliyor¹⁸. Kazakçada her formant, oldukça belirli leksik anlama sahiptir. Meselâ: *bilip al-* “kendin için öğren-”, *bilip ber-* “başka birisi için öğren-”.

4. Hareketin özel çaba ile yapılması. Bu tarzda, hareketin yapılması için büyük çaba harcanır: *tüsindirip baqtı* “bütün gücüyle anlatmaya çalıştı”.

Bu anlam, bütün Türk lehçelerinde olmayan *-p baq-* analitik formantıyla ifade edilir.¹⁹

5. İlgisiz olarak yapılan hareket. Bu durumda şahıs, hareketi özel gayret ve çaba göstermeden yapar. Bu anlamı karşılayan analitik formantlar: *-a sal-*, *-a otır-*, *-a jür-*. Meselâ: *ayta sal* “söyleyiver” (lâf arasında), *oqtı otır* “öylesine oku” (yapacak bir şey olmadığından, iş arasında). Bu şekillerin A. A. Yuldaşev’in monografisinde²⁰ yer almadığından, Türk lehçelerinde çok yaygın olmadığını söylemek mümkündür. Kazakçada ise, bu formantın kullanım alanı yaygındır.

6. Beklenmeyen hareket. Bu tarz, hareketin başkaları tarafından beklenmediğini gösterir. Meselâ: *kele qaldı* “aniden geldi (çıkta geldi)”, *kezdese ketti* “birden, hiç beklenmeyen bir anda rastladı”. Bu tarzın analitik formantları: *-a qoy-*, *-a ket-*, *-a qal-*

7. Âni hareket. Bu tarz hızlı, kısa ve kesin bir şekilde oluşu ifade eder. Bazen de bir kere yapılan hareketi gösterir. Bu anlam şu analitik formantlarla ifade edilir: *-p tas-*

18 A.A. Yuldaşev, *Analitičeskie formı Glagola v Tyurkskih Yazıkah*, Moskva, 1965,

19 A.A. Yuldaşev, a.g.e.

20 A.A. Yuldaşev, a.g.e.

ta-, *-p jiber-*, *-p tūs-*, *-p qal-*. Meselâ: *aytıp tasta* “kararlı bir şekilde söyle”, *perip qal-* “bir kere, hızlıca vurmak”. Ani tarz Türk lehçelerinde yaygındır²¹. Slav dillerinde de vardır²².

8. Özel fizikî gayretle yapılan hareket. Bu tarzda şahsın özel fizikî gayreti ön plâna çıkar. Meselâ: *iyterip kep qaluw* “bütün gücüyle itmek”, *perip kep jiberüw* “bütün gücüyle vurmak”. Bu anlam, birleşik analitik formantlar olan *-p kep jiber-*, *-p kep qal-* ile ifade edilir. Diğer Türk lehçelerinde bu formantlar bulunamadı.

9. Uzun süre devam eden hareket. Bu tarz sadece Türk lehçelerinde değil²³, diğer dillerde de vardır²⁴. Bu tarzın karakteristik bazı belirtileri şunlardır: hareketin tekrar edilerek, kesik kesik sürmesi ve uzun süre devam etmesi.

Kazakçada bu tarz, şu analitik formantlarla gösterilmekte: *-e ber-*, *-e tūs-*. Meselâ: *bere tūs* “vermeye devam et”, *ayta ber* “anlatmaya devam et”.

10. Sınırlı hareket. Bu tarz dillerin büyük bir kısmında farklı terimlerle karşılanmaktadır²⁵. Hareketin belirli bir süre devam edebildiğini gösterir. Bu anlamı vermek için *-a tur-* formantı kullanılır. Meselâ: *bere tur* “bir müddet için, şimdilik ver”, *oqıy tur* “şimdilik, bir müddet için oku”.

11. Acele olmayan hareket. Bu tarz, acele etmeye gerek olmadığını, hareketin daha sonra da yapılabileceğini gösterir. Bu anlam şu analitik formantlarla ifade edilir: *-a jatar*. Meselâ: *kele jatar* “sonra da gelir (daha vakit var, zaman daha müsâit)”.

12. Hareketi tamamlamaya hazırlık. Şu analitik formantlarla ifade edilir: *-yın de-*, *-ğalı otır-*, *-ğalı jür-*, *-ğalı tur-*, *-ğalı jat-*. Meselâ: *jürgeli otır* “az sonra gidecek (gitmek üzere)”, *şıqqalı tur* “az sonra çıkacak (çıkmaq üzere)”.

Aktaran: Aynur Mayemerova

21 A.A.Yuldaşev, a.g.e. s.85

22 Yu.S.Maslov, “Sisteme Osnovnih Ponyatij I Terminov Slavyanskoy Aspektologii”, *Voprosı Obshego Yazıkoznaniya*, Leningrad, 1965, s.75-78

23 A.A.Yuldaşev, a.g.e., s.39-86

24 H.A.Vostokov, *Russkaya Grammatika*, Sankt-Peterburg, 1831; G.P.Paskovskiy, “Filologičeskie Nablyudeniya nad Sostavom Russkogo Yazıka”, *Rassujdenie Tretye. O Glagole*, Sankt-Peterburg, 1842, s.20; N.İ.Greç, *Praktičeskaya Russkaya Grammatika*, Sankt-Peterburg, 1827, s.117-118; A.V.İsaçenko, *Grammatičeskiy Stroy Russkogo Yazıka v Sopostavlenii so Slovatskim, Morfoloģiya, II*, Bratislava, 1960, s.300; A.V.Boldırev, “Rassujdenie o Glagolah”, *Trudi Obşestva Lyubiteley Rossiyskoy Slovesnosti pri İmperatorskom Moskovskom Universitette* ç.II, kn.III, M. 1812, s.65; V.Smilauer, a.g.e., s.81

25 A.V.İsaçenko, a.g.e., s.300; V.V.Çernova, a.g.e., s.169; Yu.S.Maslov, *Sistema Osnovnih Ponyatij I Terminov*, s.75-78; K.G.Ulyanov, *Znaçenie Glagol'nih Osnov v Litovsko-Slovyanskom Yazıke*, ç.II, Varşava, 1895.